

Międzyuczelniany Instytut Filozofii i Socjologii w Lublinie

Gerard GŁUCHOWSKI

Pojęcie *physis* w filozofii przedsokratejskiej

Понятие природы в досократовской философии

The Concept of Nature in Pre-Socratic Philosophy

WSTĘP

Rozwój poznania jest ściśle związany z krytyczną postawą wobec poglądów tradycyjnie istniejących. Jest to rozwój rewolucyjny, burzący nieraz podstawy nauki dawnej oraz wprowadzający zmiany do języka, którym wyrażone zostały dawne teorie. Grecy filozofowie przyrody, nawiązując do mitologicznej aparatury pojęciowej okresu greckiej myśli przedrefleksyjnej, próbowali dać wyjaśnienie świata. Nie umieli oni jednak całkowicie zerwać z mitem, a fizyka jońska zapożyczyła nie tylko obraz świata z mitologii, ale także cały aparat pojęciowy i schematy wyjaśniania zjawisk. Za elementami *physis* kryły się dawne bóstwa mitologii. Poszczególni mityczni bogowie występowali jako personifikacje działających sił natury, którym wciąż przypisywano cechy boskie, zaś rozumne i sprawiedliwe działanie całej przyrody przypisywano Zeusowi.¹ Widać zatem, że schematy wnioskowania przez analogię poprzedzały sprawdzanie empiryczne. Dopiero rozwój szeroko pojętej praktyki społecznej, która łączyła różne umiejętności praktyczne z uogólnionymi zasadami porządkowania oraz tworzenia teorii o rzeczywistości, doprowadził do przekroczenia, że świat myśli jest odbiciem świata rzeczy. Było to myślenie zgodne z zasadami *physis*, w przeciwieństwie do myślenia wyobraźniowego okresu homeryckiego, które było oparte na *to mythos*. Odwrócony został porządek wyjaśniania. W mitycznym sposobie myślenia codzienne fakty doświadczalne nabierały sensu przez odniesienie ich do

¹ Zob. S. Schneider: *Wyobrażenia greckie i ewolucjonizm*, „Eos”, 1900, s. 80.

działań początkowych, które były udziałem bogów, natomiast w typie myślenia *para physin* pierwotne zdarzenia i siły tłumaczono przez uogólnione dane doświadczenia empirycznego.

Grecka filozofia przyrody ciągle szukała elementu stałego wśród przepływu zdarzeń, elementu, który mógłby być podstawą (*hypokeimenon*) dla wszelkich przejawów rzeczywistości (*physis*). Poszukiwany element wszakże, wobec faktu zmiany myślenia i metod badawczych, przybierał, w okresie pierwszych prac o przyrodzie charakter materialny, a nie abstrakcyjny jak utrzymywał Burnet.² Gdyby filozofia grecka ograniczała się tylko do szukania tego, co jest stałe w zmiennym świecie zdarzeń, bez mocnego podkreślania materialnego charakteru pierwotnego podłoża, wówczas sprowadzałaby się do terminów o charakterze czysto spekulatywnym. Wiadomo jednak, że nurt joński ściśle opierał swe rozważania uogólniające na materiale empirycznym, przypisując swoim pierwszym zasadom bytu charakter materialny.

Trzeba też pamiętać, że głównym celem filozofii greckiej nie mogło być tylko wyjaśnianie konkretnych zjawisk przyrodniczych, jak twierdził Teichmüller, gdyż wtedy prace Greków nie nosiłyby tytułu ogólnego, lecz traktowałyby o poszczególnych zjawiskach przyrody. Pierwsze greckie dzieła filozoficzne nosiły tytuł *Peri physeos* i wyjaśniały różne zjawiska przyrody jedynie na tle funkcjonowania ogólnego mechanizmu świata, nie traktując ich w sposób jednostkowy i izolowany.

Ponieważ poszukiwana podstawa dla rzeczywistości miała charakter materialny, była źródłem (*arche*) dla wszelkich jej przemian w czasie. Zatem tak rozumiana rzeczywistość miała charakter dynamiczny w przeciwieństwie do koncepcji eleackiej, która negowała przyczynowość i ruch.

I

Zagadnienie jedności świata przyrody było głównym problemem filozofii przedsokratejskiej. W najstarszym okresie greckiej myśli filozoficznej pojęciem *physis* oznaczano wszechrzeczywistość cech i właściwości, które były dla Greków jednością doskonałą i jednocześnie wyrazem konkretnych materialnych rzeczy.³ Ta jedność fizyczna była jednością całości kształtu dokonujących się przemian, określonych jako fizyczne procesy powstawania i ginięcia. W związku z tym na drugie miejsce w greckiej filozofii przyrody wysuwał się problem zmiany, który związany był ściśle

² Zob. J. Burnet: *Early Greek Philosophy*. Thales to Plato, New York 1957, s. 11—12.

³ Por. J. Legowicz: *Rola eleatów w sporze o dynamiczną czy statyczną koncepcję rzeczywistości*, „Problemy Kultury i Wychowania”, Warszawa 1963, s. 119.

z koncepcją rzeczy materialnej.⁴ Poczynając od jończyków a kończąc na Demokrycie, można prześledzić ewolucję pojęcia zmiany rozumianej początkowo w sensie jakościowym i będącej pozostałością myślenia metaforycznego aż do pojęcia zmiany rozumianej w sensie ilościowym, tak jak występuje ona u Demokryta. Ewolucja pojęcia zmiany — to jednocześnie ewolucja pojęcia rzeczywistości. Koncepcja rzeczywistości zmieniającej się — to koncepcja dynamiczna, w przeciwieństwie do statycznej, której głosicielami m. in. byli eleaci. Przyjmowano jednak, że u podstaw rzeczywistości dynamicznej leży jakiś element (*hypokeimenon*), charakteryzujący się wieczną trwałością oraz niezmiennością⁵, gotowy przyjąć w swoim konkretnym przejawieniu określoną charakterystykę ilościowo-jakościową. Powstaje zatem problem konkretnego *physis*, percypowanego przez zmysły oraz problem podstawy dla wszystkiego (*hypokeimenon*), która ma również charakter *physis*⁶, a której istnienie można stwierdzić, posługując się jedynie rozumowaniem. To zagadnienie podstawy lub zasady rzeczy występowało już u Anaksymandra jako *apeiron* i posiadało charakter zupełnie nieokreślony.⁷

Wraz ze wzrostem organizacji badań empirycznych oraz zdolności do abstrakcyjnego myślenia ustalono różne koncepcje procesów fizycznych, które wg Cornfortha, nie będąc jednak całkowicie pozbawione antropomorfizującego wpływu wyobrażeń mitycznych, doprowadziły pod koniec V w. p.n.e. do odkrycia przez Sokratesa wyjaśniania teleologicznego.⁸ Przez stosowanie logicznej metody definiowania, opartej na indukcji, uzupełnionej dedukcją, powstała nowa płaszczyzna faktów niesprowadzalnych do różnych form procesów fizycznych czy biologicznych, związanych ze schematem przyczynowości mechanicystycznej. O ile późniejsza filozofia grecka była zależna w swych wątkach przyrodniczych od koncepcji przedsokratyków, o tyle, w ustalaniu teleologicznego porządku faktów stawała się zależną od nurtu platońsko-sokratejskiego.

Dążenie do uchwycenia przez jończyków najistotniejszej natury rzeczy to próba, mówiąc językiem dzisiejszym, wykrycia ogólnych prawidłowości przyrody w dynamizmie jej przemian. Zatem przedstawienie i analiza różnych koncepcji i aspektów *physis*, występujących w dziedzinie filo-

⁴ F. J. Collingwood: *Philosophy of Nature*, New York 1961, s. 2.

⁵ Burnet: *Early Greek Philosophy*, op. cit., s. 10—11.

⁶ G. S. Kirk, J. E. Raven: *The Presocratic Philosophers*, Cambridge 1954, s. 211.

⁷ G. Boas: *Rationalism in Greek Philosophy*, Baltimore 1961, s. 1—5; A. Krokiewicz: *Pierwsza filozoficzna książka grecka*, „Przegląd Filozoficzny”, 1934, XXXVII, s. 41, 48—50.

⁸ Zob. Boas: *Rationalism...*, s. 91—92; B. Farrington, *Nauka grecka*, Warszawa 1954, s. 103.

zofii i nauk przyrodniczych, może być pożyteczna dla lepszego rozumienia materialistycznej myśli greckiej.

Niewiele zachowało się oryginalnych fragmentów przedsokratyków, z których można byłoby wyprowadzić jakąś dokładną definicję pojęcia *physis*. Doksografowie pisząc o filozofach przyrody często używali arystotelesowskiego *arche* zamiast *physis*, i stąd wynikają dodatkowe trudności interpretacyjne. W pismach Arystotelesa i Platona pojęcie to występuje nie tylko w kontekście omawianych poglądów przedsokratyków, ale także jako jeden z elementów budowy ich własnych systemów filozoficznych. Prócz tego występuje też ono dosyć często w pismach medycznych szkoły Hippokratesa, wnosząc dużo ciekawego materiału dotyczącego koncepcji natury człowieka. Zaś na terenie greckiej literatury niefilozoficznej pojęcie *physis* dotyczyło przeważnie różnych aspektów natury ludzkiej.

Termin *physis* pochodzi od formy czasownikowej *phyesthai* i oznaczał pierwotnie proces wzrostu pojmowany w sposób ogólny lub konkretny. Proces wzrostu rozumiany w sposób konkretny łączono z formą materialną, powiązaną z kolei z ruchem w sensie mechanicznym. Ruch ten w pewnym wypadku mógł być traktowany jako przejaw życia.⁹ Grecy od najdawniejszych czasów swojej racjonalistycznej myśli uważali, że istotę życia stanowi wewnętrzna zasada ruchu, zawarta w rzeczach poruszających się. Najwcześniejszym świadectwem tej wiary było pojmowanie kosmosu jako jednej wielkiej ożywionej całości.¹⁰ Dopiero w okresie późniejszym koncepcję *physis* rozumianą jako wzrost zawężano do procesów rozwojowych roślin, zwierząt i ludzi. Pojęcie wzrastania skojarzone z ruchem zewnętrznym tworzyło też pewne kontinuum czasowo-przestrzenne, w którym można wyróżnić, ze względu na całościowy charakter tego kontinuum, trzy aspekty. Mówiąc o początkowym aspekcie procesów wzrostu lub rozwoju, trzeba włączyć teorie jończyków, którzy uważali, że *physis* jest pewnym określonym elementem, z którego na podstawie różnych mechanizmów przemian powstaje cała konkretna rzeczywistość. Dla Talesa z Miletu pierwotnym tworzywem, *arche* rzeczywistości była woda. Wydaje się jednak, choć nie jest to we fragmentach doksografów powiedziane, że nie chodziło Talesowi o samą wodę jako *arche*, ale o stan początkowy, który — będąc nazywany wodą — charakteryzował się płynnością i wilgotnością. Przesłanki do takiego wniosku można znaleźć u Anaksymandra, który mimo przyjęcia *apeiron* jako *arche* twierdził, że wilgotne było początkowym stanem

⁹ Arystoteles: *Fizyka*, Warszawa 1968, s. 35—36.

¹⁰ Por. R. Ganszyniec: *Die biologische Grundlage der Ionischen Philosophie*, Leipzig 1920.

wszechświata.¹¹ Inne zasady, przyjmowane przez Anaksymenesa, Heraklita czy Empedoklesa, miały również charakter *physis*.¹² Istotna natura rzeczy utożsamiana była w tym wypadku z *arche*. Arystoteles pisząc o pierwszych filozofach określał ich jako tych, którzy szukali przyczyny materialnej dla wszystkich rzeczy. *Physis* zatem, rozumiane jako źródło procesu, było dla Arystotelesa przyczyną materialną.¹³

W pismach Empedoklesa *physis* występuje jako element podstawowy i niezłożony, który, dostarczany zarówno ze strony matki jak i ojca, łączy się w zróżnicowaną i rozwijającą się całość określaną w stosunku do rodziców jako potomstwo.¹⁴ Hippokrates ujmował zagadnienie podobnie jak Empedokles, a polemizując z monistami dowodził, iż na skutek zróżnicowania członków u potomstwa istoty żyjące nie mogą pochodzić od pojedynczego elementu podstawowego. Sprawę tę wyjaśnia on dokładniej w innym traktacie, zakładając pewną analogię między budową ciała ludzkiego a budową wszechświata i stwierdzając, że zarówno struktura kosmosu, jak i człowieka są podtrzymywane pewną siłą, a przeto istnieją z konieczności.¹⁵ Pewna proporcja podstawowych elementów podtrzymywanych siłą łączącą powoduje, że wszystko rozwija się wedle pewnego wzoru (gatunku), a potem znowu, w pewien określony sposób powraca do stanu początkowego. Rozróżniano tu *physis* będące pierwotnym elementem składowym jakiejś struktury, a rozwijającą się strukturę, będącą sumą pojedynczych *physeis*, również traktowano jako *physis*. Drugie *physis* było pochodne w stosunku do elementów traktowanych jako same w sobie. Wspólną cechą poszczególnych *physeis* oraz *physis* pochodnego jest posiadanie pewnego rodzaju ruchu. Dla monistów struktury pochodne nie miały charakteru realnego ze względu na swoją zmienność. W późniejszym okresie filozofii określano też jako *physis* miejsce, w którym elementy pojedyncze łączyły się w dynamiczną strukturę. Jest to pewna analogia do Arystotelesa, według którego każdy element zajmuje właściwe dla siebie miejsce. W związku z praktycznym celem medycyny starożytnej, jakim była sztuka leczenia, rozumiano rów-

¹¹ Aristoteles: *Meteorologica* II. 1, 353^b6 „At first, they say, the earth was surrounded by moisture. Then the sun began to dry it up, part of it evaporated...” Oxford 1931.

¹² Te cztery żywioły istnieją też w filozofii indyjskiej jako tzw. *mahabhuta*, czyli wielkie elementy, które są ekwiwalentami magicznymi lub istotą różnych stanów materii. Zob. G. Głuchowski: *Klasyczna joga indyjska*, „Studia Filozoficzne”, 1970, nr 6, s. 66.

¹³ Aristoteles: *Metaphysics*, Oxford 1958, 1014^b16, 17.

¹⁴ H. Diels: *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin 1922, t. 1, s. 248; K. Leśniak: *Materialiści greccy w epoce przedsokratejskiej*, Warszawa 1972, s. 211.

¹⁵ Hippocrates et Aliorum medicorum reliqua fragmenta, Lipsk 1839, t. 2, s. 82—83, 490.

niez jako *physis* reakcję ludzkiego organizmu na różne rodzaje przyjmowanego pokarmu.¹⁶

Problem narodzin i śmierci dla Empedoklesa nie istnieje. Podstawowe elementy (*physeis*) są wieczne, natomiast zjawiska, które ludzie określają jako narodziny lub śmierć polegają na ciągłym mieszaniu się tych elementów i powstawaniu form pochodnych, którym nie przysługuje miano *physis*.¹⁷ Ponieważ proces mieszania się i wymiany elementów jest ciągły, przeto „dwojaki jest powstawanie rzeczy śmiertelnych i dwojaki ich ginięcie”.¹⁸ Podobnie sprawę traktuje Teofrast pisząc, że według Demokryta, rzeczy zmysłowe, które postrzegamy nie mają trwałej natury, lecz zależą od naszej władzy postrzegania.

Każde zdarzenie w czasach przedrefleksyjnych miało charakter przypadkowy, i z tego powodu było trudne do wyjaśnienia. Stan ten, spowodowany wpływem poematów epickich o początku świata i pochodzeniu bogów, mówił o ich ingerencji w sprawy ludzkie. Niemożliwe zatem do zgłębienia motywy woli i zamysły bogów zastępowały racjonalistyczne wyjaśnianie zdarzeń. Zjawiska życia, zjawiska makrokosmiczne i mikrokosmiczne pojawiają się bez wyraźnej zewnętrznej przyczyny i określonego kierunku. Budzące się jednak, z powodu znacznego rozwoju umiejętności praktycznych, nastawienie krytyczne w stosunku do sposobów wyjaśniania stosowanych przez *mythos* spowodowało, że nowa racjonalistyczna myśl uniezależniła się coraz bardziej od mitu. Milezyjczycy, z braku własnej terminologii, zapożyczyli z mitologii obraz świata, aparaturę pojęciową i schematy wyjaśniania zjawisk. „Stając się przyrodą, elementy zatraciły charakter zindywidualizowanych bogów, pozostają jednak aktywnymi i ożywionymi potęgami, wciąż poczytywanymi za boskie”.¹⁹ Tak więc przyroda (*physis*) przyjmowała cechy osobowe i występowała jako rozumnie działająca siła. Takie pojęcie przyrody mogło zostać utrwalone przez te kierunki oraz szkoły filozoficzne, które stawiły *physis* na piedestale bóstwa.

Znaczną liczbę fragmentów ujmujących *physis* jako siłę osobową można znaleźć w pismach lekarzy greckich. W „*Prawach*” i innych drobnych traktatach omawiających szczegółowe zagadnienia medyczne takie, jak np. budowę i pracę serca, Hippokrates pisze, że organy wewnętrzne istot żywych świadczą o wielkiej mądrości i precyzji wykonania, jakimi dysponuje przyroda.²⁰ W innym fragmencie przyroda (*physis*) występuje

¹⁶ W. H. S. Jones: *Philosophy and Medicine in Ancient Greece*, Baltimore 1946, s. 19.

¹⁷ Aristoteles: *Metaphysics*, Oxford 1958, 105^a 1.

¹⁸ H. Diels: *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin 1922, t. 1, s. 229. (Emp. *Peri physeos*, fr. 17).

¹⁹ J. P. Vernant: *Źródła myśli greckiej*, Warszawa 1969, s. 88.

²⁰ Por. *Hipp. et Aliorum medicorum...*, Lipsk 1839, t. 3, s. 201—202.

w roli mądrego pedagoga. „Jeśli zaś sama przyroda do najwznioślejszej rzeczy drogę wskaże, wówczas znajomość sztuki nabywa się z łatwością. Potrzeba wszakże zjednywać ją sobie rozważnie”.²¹

Każdy proces przebiegający w warunkach świata przyrody wiedzie do określonych rezultatów końcowych. Szczególnie widoczne staje się to u jończyków przyjmujących zamknięty cykl przemian. Jeśli skutki procesu uzależnimy genetycznie od *physis* wyjściowego, będącego materialną *arche* pierwszych filozofów, to wówczas więź, jaka powstanie między elementem pierwotnym a strukturami pochodnymi, będzie nosiła charakter przyczynowości materialnej.

O ile doszukiwanie się początków świata miało charakter stawianych często nieudolnie hipotez, zaś śledzenie procesu jego rozwoju wymagało stosowania i doskonalenia metod empirycznych, o tyle otrzymany wyniki w postaci stwierdzeń ogólnych, mających wartość praktyczną, żądały ponownej analizy i syntezy; tworzyły bowiem rozbudowaną strukturę pojęciową, funkcjonującą w ramach ciągle zmieniających się potrzeb społeczeństwa.

W filozofii sokratejskiej została ustalona nowa płaszczyzna faktów interpretowanych teleologicznie. W zamkniętym cyklu przemian koniec staje się początkiem. Realność staje się również możliwością. Stan ten znajduje odzwierciedlenie w arystotelesowskiej definicji natury. Substancję określa się jako *physis* będącą ostatecznym efektem procesów rozwojowych. Pewne rzeczy — czytamy u Arystotelesa — istnieją z natury, inne zaś z powodu innych przyczyn. Cechą, która różni rzeczy z natury od rzeczy, które nie zostały ustanowione przez przyrodę, jest to, że pierwsze z nich posiadają w swej wewnętrznej strukturze zasadę ruchu pojętego w sensie najogólniejszym. Wytwory sztuki nie mają w sobie wewnętrznej zasady ruchu. Natura zatem pojęta jako wewnętrzna zasada ciał jest źródłem ich ruchu i spoczynku.²²

Zasadnicza różnica jaka zachodziła między przedstawicielami myślenia przyrodniczego i teleologicznego polegała na sposobie podejścia do badanej rzeczy. Filozof przyrody widział rzecz jako strukturę pochodną, będącą przekształceniem pierwotnego *physis*. Chodziło mu o to, aby określić podstawowy materiał, z którego rzecz została zbudowana. Natomiast sokratyk badał i zakładał, ze względu na cele pośrednie wiążące się jednak z celem ostatecznym pewien przepis na rzecz. To nowe podejście do rzeczy i faktów było wyjściem poza liczne antropomorfizmy spotykane w filozofii przyrody. Chodziło tu o definiowanie pojęć (idei), w przeciwieństwie do definiowania rzeczy materialnych. Każda rzecz

²¹ Hippokrates: *Dwie księgi. Prawa*, Warszawa 1890, s. 3—4.

²² Arystoteles: *Metaphysics*, Oxford 1958, 1014^b16—18.

dla jończyka ma początek, źródło i swój kres. Idea rzeczy natomiast dla teleologa, znajduje się poza czasem, jest wieczna. W ten sposób w filozofii greckiej zrealizowała się doskonała jedność przeciwieństw. W zamkniętym cyklu rozwoju świata wspólnym dla sokratyków i przedsokratyków pierwsza przyczyna rzeczy (*arche*) spotyka się z końcem procesu czyli celem ostatecznym. Koniec i początek stają się jednością.

W związku z całościowym procesem przemian i pojmowaniem *physis* jako czegoś, co istnieje w ramach tego procesu, dadzą się wyróżnić dwie postawy badawcze. Jedna postawa rozpatruje *physis* jako wycinek procesu, stara się wycinek ten określić przez prowadzenie badań w różnych dziedzinach i podać jego pochodzenie. Jest to postawa teoretyka. Inna postawa wykazuje zainteresowanie raczej działaniem praktycznym i uważa za *physis* ten aspekt przyrody, który jest jej szczególnie użyteczny do badań i działalności praktycznej. Postawa taka charakterystyczna była dla medycyny starożytnej.²³

Z arystotelesowskiej definicji substancji wynika, że *physis* rzeczy — to wewnętrzna przyczyna ruchu. *Entelecheia* zatem, będąc formą doskonałą i jednocześnie wewnętrzną przyczyną ruchu w człowieku, jest jego *physis*.²⁴ Istnieją też wyższe struktury rodzajowe i gatunkowe, którym przysługuje miano *physis*.

Faktem empirycznym jest, że istnieje wielka liczba różnych rodzajów działań i stosunków, jednakże metody opisu i definiowania używane przez filozofów przyrody nie były w stanie stworzyć koncepcji sensownie wyjaśniającej i systematyzującej tę różnorodność. Sokratycy wyjaśniają, że każda wyróżniona struktura, zwana *physis*, ma wewnętrzną budowę, która będzie się zmieniała w zależności od stopnia ogólności wymienianej struktury. Wiązało się to z problemem ścisłego związku zachodzącego między tym, co ogólne i szczegółowe. Przekonanie zaś, że każda rzecz uczestniczy na różne sposoby we wszystkich elementach i częściach składowych rzeczywistości fizycznej, implikowało zasadę o wzajemnym oddziaływaniu i powiązaniu rzeczy rozpatrywanych pod względem ich budowy materialnej. Jeśli chodzi natomiast o budowę umysłu — zasada wzajemnego oddziaływania mówiła o inteligibilności elementów przyrody.

W greckiej literaturze niefilozoficznej, u Arystofanesa, Pindara i Ajschylosa pojęcie *physis* związane było przeważnie z człowiekiem. Dotyczyło ono zewnętrznych cech fizycznych oraz tworzyło struktury

²³ Zob. Hippokrates: *O lecznictwie pierwotnym*, Warszawa 1890, s. 79—80; Jones: *Philosophy and Medicine in Ancient Greece*, op. cit., 13, 19.

²⁴ Arystoteles: *O duszy*, Warszawa 1972, s. 35—37. Syntetyczny termin *entelecheia* wprowadził Arystoteles w celu precyzyjniejszego określenia duszy. Termin ten oznacza zawartą w ciele siłę, która jest podstawą wszelkiego celowego działania. (zob. *O duszy* 412^a 27).

pochodne, będące wyrazem wzajemnych zachowań ludzi. W innych wypadkach jako *physis* określano również wrodzone lub nabyte cechy umysłu, woli, uczucia oraz instynkt i temperament. Każda spośród wymienionych cech psychicznych posiadała konkretne sposoby swojego zewnętrznego przejawiania się, które również określano jako *physis*. Jedyne u Homera i Herodota pojęcie *physis* występowało w innym znaczeniu.²⁵

Na zakończenie chciałbym rozważyć pojęcie *physis*, występujące u filozofów przyrody w najbardziej abstrakcyjnej postaci; oznacza ono prawo albo siłę przyrody.²⁶ Jest to uogólniona forma procesów fizycznych rozumianych w sposób konkretny. Prawo tak rozumiane wiąże się ściśle z pierwszą zasadą *arche*, a będąc podstawą związku przyczynowego zdarzeń, ogranicza bądź całkowicie eliminuje przypadek. Ograniczenie przypadku jest też ograniczeniem dużej różnorodności zdarzeń²⁷ albo wewnętrznym ograniczeniem swobody (*ananke*). W związku z ograniczeniem różnorodności faktów lub swobody powstaje problem, czy ograniczenia te spowodowane są formą prawa, jego siłą, bądź połączeniem formy i siły. Ponieważ różnorodność sił przyrody nieomal zawsze była określana z pewnym stopniem antropomorfizmu, przeto forma prawa nie była w stanie ograniczyć czegokolwiek, natomiast sama działająca siła zawierała w sobie sprzeczność, gdyż wywoływała przypadkowość. Wydaje się więc, że jedynie synteza formy i siły prawa mogła powodować sensowne zmiany. Konsekwentne powodowanie zmian, świadczyło, że prawo jest określonym sposobem działania. Sposób działania zaś w miarę upływu czasu stawał się zwyczajem. Zwyczaj przybierał formę prawa i wchodził w skład prawodawstwa państwowego (*nomos*). W związku z tym wydaje się, że takie pojęcia, jak *ananke*, *nomos*, *dike*, wchodząc w skład konstrukcji *kata physin*, chociaż oznaczały co innego, wywodziły się jednak pierwotnie z pojęcia prawa.

Pojęcie prawa przyrody w czasach Arystotelesa przybierało jeszcze inną postać. W prawie tym utożsamiała się przyczynowość celowa i sprawcza. Przyczynowość sprawcza łączyła się z materialną *arche* albo z elementem podstawowym w postaci abstrakcyjnej, celowość natomiast czyniła racjonalnym każdy element rzeczywistości, wiążący się z prawem przyrody, ukierunkowując go w stronę drugiego bieguna, jakim jest nie-

²⁵ Herodot pisząc o Egipcie mówi o *physis* kraju, natomiast Homer używa pojęcia *physis* w znaczeniu mocy. Zob. Homer: *Odyseja*, Wrocław 1953, s. 149.

²⁶ Arystoteles: *Fizyka*, Warszawa 1968, s. 35—36, 38. Jest to pewna analogia do *physis* jako prawa lub siły przyrody.

²⁷ Łączenie różnorodności zdarzeń z przypadkiem świadczyć może o niedoskonałym pojmowaniu prawa, gdyż nie zawsze istnieją odpowiednie środki, aby wyrazić każdy przejaw rzeczywistości.

zgłębiany *logos* duszy ludzkiej.²⁸ Ci, którzy celowość fragmentu rzeczywistości przypisywali zewnętrznej przyczynie, czynili błąd, gdyż między tym co zewnętrzne i ostateczne a owym fragmentem rzeczywistości zachodzi związek materialnego pokrewieństwa i przyczynowości sprawczej.

ZAKOŃCZENIE

Wielka różnorodność poglądów na przyrodę, poczynając od czasów mitycznych a kończąc na czasach pojawienia się zasady wyjaśniania teleologicznego, znajdowała wyraz w koncepcjach filozoficznych. Przyczyna tej różnorodności leżała w sposobie stawiania pytań, który z kolei związany był ściśle z ogólnymi problemami epoki, wyznaczanymi przez ogólne koncepcje filozofii przyrody oraz rozwój nauk szczegółowych, zwłaszcza greckiej medycyny. Filozof stawiając pytanie: w jaki sposób powstał człowiek i skąd pochodzi, dawał na nie odpowiedź, odwołując się często do różnych ogólnych koncepcji przyrody. Dla medyka natomiast sens miało pytanie dotyczące budowy człowieka oraz sposobu funkcjonowania jego organizmu. Pytania stawiane przez filozofa miały, zdaniem medyka, charakter spekulatywny, gdyż były zbyt ogólnie sformułowane i nie wiązały się bezpośrednio z metodą empiryczną. Stosując własną metodę doświadczalną, medycyna starożytna osiągnęła tak duży stopień niezależności od innych nauk, że nieomal każdą sprawę uzależniała od siebie. Poglębiamy zaś i rozszerzając obszar swoich badań, wkraczała w dziedzinę filozofii przyrody. Lekarz, zdaniem starożytnych, nazywany był boskim filozofem, ponieważ łączył w sposób doskonały teorię z praktyką i wszystko co prawdziwe ze wszystkim co piękne.

Widzimy zatem, że koncepcje dotyczące *physis* miały u Greków starożytnych okresu przedsokratejskiego potrójne pochodzenie. Wynikały one z rozważań filozofów nad światem a medyków i pisarzy-niefilozofów nad naturą człowieka.

РЕЗЮМЕ

Главной чертой ранней греческой философии была рефлексия над материальным миром, рассматриваемым как целое. Более частными вопросами были проблемы, связанные с поисками сущности мира и концепциями его развития. Центральным понятием, заключающим в себе общую и детальную проблематику материального мира, было понятие *physis*.

²⁸ H. Diels: *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin 1922, t. 1, s. 86 (fr. B. 45); Diogenes Laertios: *Zycie i poglądy słynnych filozofów*, Warszawa 1968, s. 520.

Это понятие существовало не только в философии, но и в медицине, и в греческой литературе. На основе анализа отрывков медицинской литературы и философских произведений, автор выделяет следующие смысловые группы понятия:

1) *physis* как элемент основной или производный, 2) *physis* как процесс развития, понимаемый конкретно или абстрактно, 3) *physis* как конечный результат процессов развития (*causa finalis*, или целевая структура у Аристотеля).

S U M M A R Y

Reflection upon the material world considered as a unity was most characteristic of the early Greek philosophy, whereas its detailed studies referred to the quest for the nature of the universe and to determining the possible ways of its evolution. *Physis* was the central concept comprising both general and detailed problems concerning the material world.

As this concept appeared not only in the field of philosophy, the present study discusses *physis* also in the sense in which it was used in the fields of medicine and Greek literature. On the basis of medical, literary and philosophical writings, the following senses of *physis* have been delimited: 1) *physis* as either a fundamental or a derived element, 2) *physis* as a definite or abstract process of evolution, 3) *physis* as an ultimate result of evolutionary processes (Aristotelian *causa finalis* or goal-structure).

